
DEBATE SHKENCORE

ANA LALAJ**LUFTA ANTIFASHISTE - NJË DEBAT I HAPUR****Çështje të diskutueshme mbi Luftën Antifashiste
Nacionalçlirimtare në Shqipëri**

Tema e Luftës Antifashiste është ndër më të debatuarat në historiografinë e sotme shqiptare. Trashëgimia e shkrimeve për luftën është më e shumta, krahasuar me të gjitha periudhat e historisë sonë. Në letërsinë artistike, artet pamore etj., tema e Luftës Antifashiste mbeti më e lëvruara e viteve të komunizmit. Kujtimet për luftën, jetëshkrimet për dëshmorët e saj u bënë lënda bazë për edukimin e fëmijëve në shkolla. Po kështu studimet e deri historikët për veprimet e formacioneve të luftës në qarqe, rrethe etj., zunë vendin kryesor në programet e institucioneve shkencore, arsimore e kulturore, të organizatave të veteranëve të luftës etj. E gjithë kjo trashëgimi, përfshirë edhe atë studimore shkencore, përshkohet nga tendencioziteti i hapur politik e klasor, gjë që i ka dëmtuar jo vetëm në frymë studimet për luftën, por i ka deformuar ato edhe në përmbajtje. Ky fakt tanimë është i identifikuar dhe i gjithëpranuar, së paku në rrethet akademike. Kjo trashëgimi, e ngarkuar me kaq shumë teprime e shtrembërime, nuk është aq e lehtë për t'u sjellë në një dritë më realiste, po të mbajmë parasysh se, veç të tjerash, ende nuk mungojnë mbrojtësit emocionalë të luftës, ashtu sikundër në këto vite është ndjerë gjallërimi i kundërshtarëve emocionalë të saj. Në këto shënime jam ndalur në disa çështje të diskutueshme të periudhës në fjalë, me përpjekjen për të shkuar drejt të vërtetave ose, së paku, për të nxitur më tej debatin.

**Çështja e parë e diskutueshme: Lufta Antifashiste
ishte apo nuk ishte luftë civile?**

Kjo temë nuk është e re tek ne. Ajo u hap që gjatë luftës, u mor dhe u rimor dy a tri herë në periudhën e pasluftës, për t'u rihapur në vitet '90-të e në vazhdim. Në *rrafshin akademik* termit "luftë civile" studiuës të

ndryshëm i japin kuptime të ndryshme, që do të thotë se rreth saj ende nuk ka një përkufizim të stabilizuar. Po ashtu i pastabilizuar ka qenë kuptimi për luftën civile edhe në historiografinë tonë të pasçlirimit. Në vitin 1952, në maketin e parë të Historisë së Shqipërisë, përgatitur aso kohe nga Instituti i Shkencave, thuhej se lufta civile në Shqipëri kishte filluar në vjeshtën e vitit 1943 dhe se ajo ishte imponuar nga “reaksioni i brendshëm”.¹ Nga gjithë sa është folur më pas, e vlen të shkëputen dy opinione. Njëri është i prof. Ndreçi Plasarit, i cili më 1974 e kundërshtoi tezën e luftës civile me arsyetimin se ajo nuk përbënte një luftë më vete, por që “pjesë përbërëse e luftës kundër pushtuesve”, ndonëse përmbante “elementë të kësaj lufte, si në brendi ashtu edhe në formë”.² Tjetri është i prof. Luan Omarit, i cili më 1977 e çoi më tej këtë tezë, duke pranuar se, përveç karakterit nacionalçlirimtar, lufta “mori edhe karakter më të theksuar klase, në formën e saj më të ashpër, në formën e luftës civile”.³ Ky është pak a shumë mendimi akademik deri në vitet '90-të, i cili më shumë e pranon se e kundërshton luftën civile në Shqipëri.

Në *rrafsh politik* për luftën civile për herë të parë është folur pas kapitullimit të Italisë fashiste. Në vjeshtën e vitit 1943, kur komunistët prishën Marrëveshjen e Mukjes, Balli Kombëtar i akuzoi ata si shkaktarë të luftës vëllavrasëse. Më tej, në fillim të korrikut 1944 Shtabi Aleat i Mesdheut e paralajmëroi ashpër Enver Hoxhën se komanda supreme nuk do ta toleronte luftën civile, sepse ajo shkonte ndesh me strategjinë aleate për bashkimin e forcave deri në fitoren përfundimtare mbi Boshtin nazifashist.⁴ Përgjigja e Hoxhës ishte po ashtu e prerë dhe kundërshtuese

¹ Arkivi Qendror Shtetëror i Republikës së Shqipërisë (më tej: AQSh), Fondi (më tej: F.) 14/Arkivi i Partisë (më tej: AP) Strukturë, viti (më tej: V.) 1952, dosja (më tej: D.) 600, Mbledhje e Komisionit të Historisë së Re të Shqipërisë, më 25.9.1952.

² Ndreçi Plasari, “Bashkimi i popullit rreth PKSH në frontin nacionalçlirimtar”, në *Konferenca kombëtare e studimeve për Luftën Antifashiste Nacionalçlirimtare të popullit shqiptar*, Tiranë: Shtëpia botuese “8 Nëntori”, 1974, f. 51; Shih edhe: *Studime Historike*, Botim i Institutit të Historisë, viti XXVIII, Nr. 4, Tiranë: 1974, f. 43.

³ Luan Omari, *Revolucioni popullor në Shqipëri dhe çështja e pushtetit*, Universiteti i Tiranës, Fakulteti i Shkencave Politike Juridike, Tiranë: 1977, f. 13.

⁴ *Po aty*.

⁴ *British National Archives, London, Public Record Office (PRO), PRO. AIR 20/8396; PRO. HS 5/69.*

se në Shqipëri, sipas tij, “nuk kishte grindje të brendshme dhe aq më pak luftë civile, duke shtuar se, kishte *vetëm një grindje dhe një luftë: luftë kundër okupatorit në radhë të parë dhe kundër veglave të tij tradhtarë*” (nënvizimi është i dokumentit).⁵ Megjithatë, edhe në rrafshin politik (njësoj si në atë akademik) bie në sy paqëndrueshmëria në kuptimin e luftës civile dhe në përdorimin e këtij termi. Vetë Hoxha duket se është konsekuent me përcaktimet fillestare dhe në shkrimet e fjalimet e tij të mëvonshme nuk haset ndonjë shmangie. Ndryshe ka ndodhur, për shembull, me Mehmet Shehun, i cili, më 1956, në një referat të vetin shpjegon se Lufta Nacionalçlirimtare, “përveç karakterit antifashist,... u pleks edhe me luftën e klasave, e cila... *në të vërtetë ka qenë luftë civile*” (nënvizimi im-AL).⁶ Në rrethanat kur është mbajtur ky referat, nuk ka arsye që pohimi i Shehut të lexohet si kundërshti e qëllimshme ndaj Hoxhës. Më e mundshme është që Shehu të ketë shprehur një bindje të vetën, pa pasur informacionin e mjaftueshëm për pikëpamjen e Hoxhës.

Në këta njëzet vitet e fundit kjo temë merret e rimerret, e përsëris, gjithnjë në rrafsh politik. Më 1944, Enver Hoxha e kundërshtoi tezën se në Shqipëri ishte duke ndodhur një luftë civile, pasi atij i duhej të përliqte operacionet ndëshkuese në Veriun e vendit, që deri atëherë kontrollohej nga Abaz Kupi dhe bajraktarë të tjerë e që sipas tij ishin të gjithë tradhtarë e “vegla të armikut”. Ndërsa sot, pas gati 70 vjetësh, duket se janë rizgjuar emocionet e bartësve historikë*, ku dallojnë dy grupe. Njëri grup mbron në mënyrë konstante tezën se në Shqipëri nuk ka pasur luftë civile por vetëm Luftë Antifashiste Nacionalçlirimtare. Në grupin tjetër qëndrimet variojnë nga mendimi se pas pushtimit gjerman pati luftë civile e deri në ekstrem fare se Lufta Antifashiste Nacionalçlirimtare në Shqipëri nuk ishte tjetër veçse luftë civile. Kuptohet, ky qëndrim i fundit është i motivuar nga ide zhvlerësuese për kontributin shqiptar në Luftën Antifashiste.

⁵ AQSH, F. 41, D. 141, V. 1944, Letër e Shtabit të Përgjithshëm të Ushtrisë NÇ drejtuar Shtabit Aleat të Mesdheut, 12 korrik 1944.

⁶ *Po aty*, AP/Strukturë, Drejtoria e Agitpropit, D. 94, V. 1956, fl. 19. “Mbi rolin e Bashkimit Sovjetik në lëvizjen socialiste ndërkombëtare dhe mbi unitetin ideologjik të forcave socialiste ndërkombëtare”, referat i M. Shehut me intelektualë dhe anëtarë të Shoqatës së Miqësisë me BS në Tiranë, më 20.12.1956.

* Me togfjalëshin ‘bartës historikë’ kuptohen pjesëmarrësit ose aktorët e drejtpërdrejtë në Luftën e Dytë Botërore në Shqipëri, si dhe familjarët që mbrojnë veprën e paraardhësve të tyre sot.

Sa u tha më lart, duket se debatet e sotme janë mbajtur më shumë në rrafsh politik dhe të dominuara nga emocione politike. Në këto kushte jo rrallë debati shkencor ndjehet i frenuar. Aq e dukshme është kjo sa në botimin e fundit të *Historia e Popullit Shqiptar*, IV, autorët u rrëshqasin fakteve dhe komenteve për luftën civile.⁷ Po kështu edhe prof. Kristo Frashëri në një intervistë të vetën e kundërshtoi idenë e luftës civile⁸ dhe, me këtë rast, na duhet të vërejmë se edhe në terma akademikë është bërë një hap prapa, duke mos u pranuar jo më koncepti i luftës civile, po as i elementëve të saj. Ndërkohë ka studiues të tjerë që e pohojnë luftën civile në Shqipëri, si Uran Butka⁹, prof. Muharrem Dezhgiu¹⁰ etj.

Pra, me gjithë debatet, ende nuk ka një mendim përfundimtar. Diskutimet politike janë mënyra më e sigurt për t'iu larguar të vërtetave historike. Por në rastin tonë edhe mbajtja e debatit thjesht në terma akademikë, mendoj se nuk është më e mira për të shkuar tek e vërteta. Sepse teza e luftës civile është “djegëse” jo në kuptimin akademik të saj, në kuptimin e termit në vetvete, por për gjithë sa ka ndodhur realisht në atë kohë, që disa e quajnë e të tjerë nuk e quajnë luftë civile. Emocionet e bartësve të sotëm historikë apo dhe emocionet e pasardhësve politikë* janë pengesë për të sqaruar rrethanat, të cilat sollën që kjo luftë nga ndeshje me pushtuesin të rrëshqiste në përleshje me njëri-tjetrin. Prandaj çështjen mund ta shtrojmë pak më ftohtë: çfarë ka ngjarë, cilët ishin

⁷ *Historia e Popullit Shqiptar*, vëll. IV, “Shqiptarët gjatë Luftës së Dytë Botërore dhe pas saj, 1939-1990”, grup autorësh, përgatiti për botim prof. dr. Xhelal Gjeçovi, Tiranë: “Toena”, 2008, f. 65-128.

⁸ *Gazeta shqiptare*, “Mit’hat Frashëri atdhetar derisa bashkëpunoi me hitlerianët”, 21 prill 2012. Prof. Kristo Frashëri shkruan “Po në Shqipëri a pati më 1944 luftë civile? Në rast se brenda në Shqipëri do të kishte shpërthyer konflikti për çështjen e pushtetit midis Frontit Nacionalçlirimtar dhe rreshtimit të Ballit Kombëtar, pa pjesëmarrjen e forcave ushtarake hitleriane do të kishim me siguri luftë civile. Por punët rrodhën ndryshe”.

⁹ Uran Butka, *Mukja shans i bashkimit, peng i tradhëtisë*, Tiranë: “Drier”, 2007; Uran Butka, *Lufta Civile në Shqipëri, 1943-1945*, Tiranë: “Drier”, 2006.

¹⁰ Muharrem Dezhgiu, *Shqipëria nën pushtimin italian (1939-1943)*, Tiranë: “Mësonjëtorja”, 2005.

* Me togfjalëshin ‘pasardhës politikë’ nënkuptojmë ata persona që sot janë angazhuar drejtpërdrejt apo mbështesin ato parti politike, që e konsiderojnë veten pasardhëse të partive apo organizatave politike që vepruan gjatë Luftës së Dytë Botërore në Shqipëri.

aktorët e ngjarjeve dhe mandej çdonjërit prej aktorëve t'i gjejmë kapelën e duhur. Kështu them se mund të shkohet drejt saktësimin të të vërtetave.

Për Marrëveshjen e Mukjes dhe kolaboracionizmin

Për Marrëveshjen e Mukjes e sidomos për prishjen e saj është folur shumë, janë bërë konferenca përkujtimore, janë shkruar libra¹¹, që do të thotë se ka mjaft informacion në qarkullim. Megjithatë nuk mendoj se kjo temë është e ezauruar, që do të thotë se ka ende të pathëna dhe pika ende të diskutueshme. Njëra prej tyre është se *kush e mori nismën për mbledhjen e Mukjes*. Studiues vendas dhe të huaj e kanë shtruar secili këtë pyetje. Disa thonë se presioni britanik ka çuar palët drejt një marrëveshjeje, por njëri prej oficerëve britanikë, Reginald Hibbert, thotë se takimi u mbajt pa dijeninë e tyre.¹² Një tjetër oficer britanik, Bill Maclean, ngulmon se nismëtar ishte Kupi, ndërsa studiuesja Elisabeth Wiskeman thekson se nismëtarë ishin oficerët britanikë dhe Kupi.¹³ Në një manifest të Mithat Frashërit dhe të Abaz Ermenjit dërguar Foreign Office në Londër shkruhet se “sipas rekomandimeve të bëra nga Misioni Aleat Ushtarak [Allied Military Mission] një mbledhje me përfaqësuesit tanë dhe të organizatës komuniste u bë në Mukaj (Mukje) pranë Tiranës”¹⁴. Në secilin prej pohimeve të mësipërme mungojnë referencat nga arkivat vendase.

Sipas dokumenteve shqiptare bëhet me dije se në mbledhjen e Këshillit të Përgjithshëm Nacionalçlirimtar [KPNÇ] në Labinot*, më 9 korrik 1943 u mor vendimi “të bahet kontakt me Ballin”, ku do të bisedohet për “bashkim”, “luftë për vdekje okupatorit”, “Shqipëri e Lirë Demokratike”. Si përfaqësues të KPNÇ në këto bisedime u zgjodhën

¹¹ U. Butka, *Lufta Civile ...; Po ai, Mukja shans i bashkimit ...; Abaz Ermenji, Vendi që zë Skënderbeu në historinë e Shqipërisë*, Tiranë: “Çabej”, 1996; Hasan Dosti, *një jetë për çështjen shqiptare*, Tiranë: “Botart”, 2008; M. Dezhgiu, *Shqipëria nën pushtimin italian ...*, .

¹² Reginald Hibbert, *Fitorja e hidhur, Lufta Nacionalçlirimtare e Shqipërisë*, Tiranë: Shtëpia Botuese e Lidhjes së Shkrimtarëve, Tiranë: 1993, f. 92.

¹³ Të dhënat sipas Bernd J. Fischer, *Shqipëria gjatë luftës 1939-1945*, Tiranë: Botimet. “Çabej MÇM”, 1999, f. 205.

¹⁴ PRO. FO 371/43554. “Balli Kombetar Manifesto”, prepared by Abaz Ermenji & Midhat Frasheri-July 1944.

* Mbledhja e Kryesisë së Këshillit të Përgjithshëm Nacionalçlirimtar u mbajt në Labinot më 4, 7, 9 dhe 10 korrik 1943.

Baba Faja Martaneshi, Myslim Peza, Mustafa Gjinishi dhe Ymer Dishnica¹⁵. Më 10 korrik, anëtarët e KPNÇ patën takim me majorin Neil “Billy” Maclean, kryetari i misionit ndërlidhës britanik në Shqipëri, të cilin e informojnë dhe për vendimin e marrë nga Këshilli një ditë më parë, për bisedime me Ballin Kombëtar. Po atë ditë, majori Maclean i entuziazmuar, i dërgon letër drejtuesve të Ballit Kombëtar, të cilët i përshëndet për qëllimin e mbledhjes: bashkimin dhe arritjen e një marrëveshjeje për koordinimin e veprimtarisë kundër Boshtit, vlerëson se bashkimi është jetik për luftën kundër armikut të përbashkët dhe shpreh dëshirën të takohet me përfaqësuesit e Ballit Kombëtar brenda një kohe të shkurtër¹⁶.

Studiuesi Muharrem Dezhgiu na sjell një dokument interesant, një letër që katër përfaqësuesit e KPNÇ më 18 korrik, ia dërgojnë Qendrës së Organizatës “Balli Kombëtar” [BK], ku parashtrojnë ftesën e KPNÇ për një takim të përbashkët. Sipas dokumentit, në atë takim, KPNÇ dhe BK do të përfaqësoheshin nga delegacionet e tyre, me “fuqi të plota” për të “bisedue dhe vendosë” për “bashkimin e forcave të të gjithë kombit në luftë kundër armikut”. Në letër njoftoheshin “zyrtarisht parimet themelore të Lëvizjes Nacional Çlirimtare”¹⁷. Me të drejtë autori analizon në detaje letrën e mësipërme, e cila hedh dritë të konsiderueshme për statusin e përfaqësuesve të KPNÇ dhe për platformën të cilës ata duhej t’i përmbaheshin në bisedimet e ardhshme në Mukje. Një burim që nuk mund të anashkalohet është Faik Quku, asokohe sekretar i përgjithshëm i BK, i cili thotë se në mbledhjen e Tapizës, më 26 korrik 1943, ishte i dërguari i Frontit Nacionalçlirimtar, Mustafa Gjinishi, ai që këmbënguli t’u merrte fjalën për bashkim Mit’hat Frashërit dhe Hasan Dostit, të cilët ishin ngurues. Procesi u zhblllokua falë ndërhyrjes së Qukut dhe më pas u bë Mukja, më 1 - 2 gusht.¹⁸

Në versionin zyrtar të Historisë së PPSH thuhet se kjo parti nuk ishte kundër krijimit të partive të tjera në vend, me kusht që ato të

¹⁵ AQSH, F 40/Këshilli i Përgjithshëm Nacional Çlirimtar, V. 1943, D. 3.

¹⁶ *Po aty*, D. 7.

¹⁷ M. Dezhgiu, *Shqipëria nën pushtimin italian ...*, f. 281-282, cituar sipas: AQSH, F 40/Këshilli i Përgjithshëm Nacional Çlirimtar, V. 1943, D. 7; shih gjithashtu: U. Butka, *Mukja shans i bashkimit ...*, f. 33-34.

¹⁸ Faik Quku, *Qëndresa shqiptare gjatë Luftës së Dytë Botnore*, Tiranë: Shtëpia botuese “ILAR”, 2006, Vëll. 2, f. 245-247.

luftonin pushtuesin dhe të merrnin pjesë në Frontin Nacionalçlirimtar.¹⁹ Vështirë të thuhet sa është kjo e besueshme, sidomos me zhvillimet pas prishjes së Marrëveshjes së Mukjes. Aq më tepër që vetë Hoxha mungesën e partive të tjera politike e quan “një e mirë e madhe e pallogaritshme për çështjen e socializmit në Shqipëri”²⁰. Sidoqoftë faktet thonë se deri sa u bë mbledhja e Mukjes, komunistët ishin këmbëngulës për një marrëveshje me ballistët. Dihet se në shtator 1942, një pjesë e nacionalistëve që erdhën në Konferencën e Pezës iu bashkua Këshillit të Përgjithshëm Nacionalçlirimtar që u krijua aty. Të tjerët, shumica, në nëntor shpallën organizatën e tyre, Balli Kombëtar, emër që haset më parë në një trakt të vitit 1939, po që nuk ka të shënuar as ditë e as muaj dhe Balli nuk identifikohet si organizatë.²¹ Balli nuk e njohu asnjëherë Frontin Nacionalçlirimtar, të cilin e shihte të manipuluar nga komunistët. Megjithatë, pjesëmarrja e Ballit në Front dhe në këshillat nacionalçlirimtarë deri në pranverë 1943 mbeti ftesë e hapur. Të dhënat flasin se Ballit i është ofruar përfaqësim si organizatë, sipas formulës që bashkë me Partinë Komuniste dhe Ballin Kombëtar në Front do të ishin

¹⁹ *Historia e Partisë së Punës të Shqipërisë*, Tiranë: Shtëpia Botuese “Naim Frashëri”, 1968, f. 143.

²⁰ “Raport i mbajtur në Kongresin IV të Frontit Demokratik të Shqipërisë”, 14 shtator 1967, në: Enver Hoxha, *Raportet e fjalime, 1967-1968*, Instituti i Studimeve Marksiste-Leniniste pranë KQ të PPSH, Tiranë: 1969, f. 157.

²¹ *AQSH*, F. 270, V. 1943, D. 11, fl. 3. Ky është një trakt i njohur me titull “Nacionalizma shqiptare” dhe që ka për nëntitull “Balli Kombëtar”. Në fund të traktit shënohet “Shqipëri 1939”. Në përmbajtje, *Nacionalizma shqiptare* bën të njohura qëllimet e saj, shprehur në tetë pika, midis tyre qëllimet për një Shqipëri të lirë dhe independente, për kufijtë etnikë, për sakrificë në emër të atdheut, për marrëdhënie të mira me fqinjët, për grumbullim rreth flamurit të Skënderbeut dhe jo rreshtim nën flamuj ideologjikë. Në trakt emërtimi *Balli Kombëtar* përmendet vetëm një herë dhe i njësuar me *Nacionalizma shqiptare*, në të cilin thuhet se ajo (*Nacionalizma...*) “nuk është një parti, as edhe një grup, por përfshin gjithkënd që flet shqip”. Nuk përmendet as formacioni pushtues i kohës dhe nuk ka indikacione për veprime konkrete kundër tij. Një shqyrtim i vëmendshëm i këtij dokumenti bën të mendosh se pas pushtimit fashist, prill 1939, vërtet duhet të ketë pasur një përpjekje të nacionalistëve për të krijuar një organizatë gjithëpërfshirëse të rezistencës, siç e shpjegojnë disa autorë që janë marrë me këtë temë, midis tyre Hasan Dosti, Faik Quku etj. Sidoqoftë, edhe nëse më 1939 është iniciuar krijimi i një organizate me emrin *Balli Kombëtar*, duket se kjo përpjekje nuk është pasuar me veprime të mëtejshme organizative, qoftë dhe në fshehtësi, derisa organizata me të njëjtin emër u shpall në nëntor 1942.

të përfaqësuar edhe nacionalistët e pavarur.²² Pikërisht këtë klauzolë të fundit thuhet se nuk e pranoi Balli, pasi secili nga këta të pavarur nuk përfaqësonte tjetër, veçse veten.²³ Sa për kujtesë, nacionalistët e pavarur, si Abaz Kupi, Myslym Peza, Baba Faja Martaneshi, Ndoc Çoba, Kamber Qafmolla kishin hyrë në Front (madje ata ishin zgjedhur dhe anëtarë të Këshillit të Përgjithshëm Nacional Çlirimtar), kur nuk ishte shpallur ende Balli dhe sipas ballistëve, atyre u binte të përjashtoheshin. Gjithsesi këto janë llogari politike, si të njëjës ashtu edhe të palës tjetër.

Po pse komunistët ishin kaq këmbëngulës për një marrëveshje bashkëpunimi me Ballin? Një nga arsyet është se marrëveshja me Ballin e zbuste disi boshllëkun e krijuar, pasojë e synimit të papërmbushur të Konferencës së Pezës për një front të bashkuar nacionalçlirimtar pa dallime feje, krahine dhe idesh politike. Por kjo arsye nuk është e mjaftueshme, nëse, veç zhvillimeve të brendshme, nuk do të mbajmë parasysh zhvillimet e atëhershme në plan ndërkombëtar, raportet politike midis aleatëve në Luftën e Dytë Botërore dhe politikat e fronteve nacionalçlirimtarë.

Në këtë linjë arsyetimi, kujtojmë se në mars 1943, PKSH u mbledh në Konferencën e parë të saj për gjithë vendin. Në atë Konferencë, bashkë me një letër të Titos, Bllazho Jovanoviçi (Blažo Jovanović), anëtar i KQ të Partisë Komuniste Jugosllave, solli njohjen nga Kominterni dhe orientimet e këtij të fundit për PKSH. Orientimet thoshin, ndër të tjera, se partia duhej ta vinte theksin në forcimin e “frontit nacional të të gjithë patriotëve shqiptarë” dhe se duheshin shmangur parullat që dilnin “jashtë caqeve të çlirimit nacional të Shqipërisë”.²⁴

²² AQSH, F. 40, Lista 1, D. 3, “Procesverbal i Mbledhjes së Këshillit të Përgjithshëm Nacionalçlirimtar, mbajtur më 4, 7, 9 dhe 10 korrik 1943 në Labinot”.

²³ *Po aty.*

²⁴ “Centralni Komitet KPJ - Drugarskom Centralnom Komitetu KP Albanije (drugu Miladinu [Popoviću])”, në: *Izvori za istoriju SKJ, dokumenti Centralnih organa KPJ, NOR i revolucija 1941-1945*, Tom II, Knjiga 7, Dokument 75, Beograd: Izdavački Centar Komunist, 1988, f. 341-344. Letër e Titos dërguar KQ të PKSH, më 22 shtator 1942. Bllazho Jovanoviç u largua nga Shtabi i Titos, në Gllamoç (Glamoč), në tetor 1942 dhe arriti në Shtabin e UNÇSH, në Labinot, në dhjetor të atij viti, ku mori pjesë në Konferencën e Parë të PKSh për vendin më 17-22 mars 1943 dhe qëndroi deri në prill 1944.

Dihet se parulla e “fronteve popullore” nga poshtë ka qenë platformë e Internacionales Komuniste. Kjo parullë nënkuptonte organizimin e lëvizjeve përmbysëse popullore deri në një revolucion socialist botëror. Por në vitin 1935, në Kongresin e VII të Internacionales së Tretë Komuniste, mbajtur në Moskë, më 25 korrik – 21 gusht, Gjergj Dimitrovi, Sekretar i Përgjithshëm i saj hodhi parullën e “Fronteve Popullorë Antifashistë”²⁵ që do të krijoheshin në çdo vend sipas karakteristikave shoqërore e politike përkatëse. Kjo nisur nga fakti se fashizmi po bëhej një rrezik ndërkombëtar (Itali, Gjermani, Spanjë). Në secilin front komunistët do të bashkoheshin me organizimet e klasës punëtore dhe së bashku do të luftonin kundër kapitalit dhe fashizmit. Megjithatë dokumentet dëshmojnë se kishte shumë paqartësi te partitë komuniste për ndërtimin e fronteve popullorë antifashistë. Moskuptimet u shtuan sidomos kur u nënshkrua pakti i mosulmimit Molotov – Ribentrop, midis Bashkimit Sovjetik komunist dhe Gjermanisë naziste (gusht 1939). Gjithashtu ishte shumë vështirë të mobilizojë masat popullore kundër fashizmit në ato vende që ende nuk ishin pushtuar nga shtetet fashiste, si p.sh. në Britaninë e Madhe, në Belgjikë, në vendet skandinave etj.

Më vonë, ditën që u sulmua BS, më 22 qershor 1941, Josif Stalini i kërkoi Gjergj Dimitrovit, të orientonte partitë komuniste se në vend të Fronteve Popullorë Antifashistë të ngriheshin “Frontet e Bashkuar Nacionalë Antifashistë”.²⁶ Një direktivë më të detajuar për të ndërprerë parullën e revolucionit socialist botëror dhe për të filluar kudo lëvizjet nacionale, që do të mishëroheshin në krijimin e fronteve nacionalë antifashistë, Kominterni ua dërgoi partive komuniste më 7 korrik 1941.²⁷

²⁵ “Unity of the Working Class against fascism (Concluding Speech Before the Seventh World Congress of the Comintern)”, August 13, 1935, *Georgi Dimitrov, Selected Speeches and Writings, Birth Centenary Volume*, New Delhi: People’s Publishing House, 1982, f. 109.

²⁶ *The Diary of Georgi Dimitrov, 1933-1949*, New Haven&London: “Yale University Press”, 2003, f. 167. Instruksione iu dërguan partive komuniste në Amerikë, Angli, Suedi, Belgjikë dhe Francë, Hollandë, Bullgari, Kinë dhe Jugosllavi.

²⁷ *Po aty*, f. 175-176; Shih gjithashtu Eduard Mark, “Revolution by Degree: Stalin’s National Front Strategy for Europe, 1941-1947”, *Cold War International History Project*, Washington D.C.: Working Paper, No. 31, f. 9-10. Në vitet e mëvonshme të Luftës, strategjia e Fronteve Nacionalë u pasurua. Drejtimit kryesorë ishin: krijimi i fronteve nacionale; theksimi i nacionalizmit; parullat për reforma

Ky ishte një orientim i ri përbashkues për grupet politike dhe elitat përfaqësuese përballë rrezikut botëror nazifashist. Mbi këtë platformë të re u krijuan komitete nacionalçlirimtarë me përfaqësim të grupeve e partive politike të rezistencës në Jugosllavi, Greqi, Francë, Poloni, Bullgari, Itali etj. Këtë orientim zyrtar mori PKSHP në mars 1943 dhe Enver Hoxha, i porsazgjedhur në krye të PKSHP, kishte detyrë ta respektonte. Kjo mendoj se ka qenë një arsye e dytë pse Hoxha në pranverë-verë 1943 ende këmbëngulte për një marrëveshje bashkëpunimi me Ballin. Miladin Popović [Miladin Popović], emisari jugosllav pranë Hoxhës, e shpreh qartë këtë ide në letrën dërguar Titos më 11 korrik, një ditë pas mbledhjes së Kryesisë së Këshillit Nacionalçlirimtar në Labinot, ku u mor vendim për bisedimet e LNCÇ me Ballin Kombëtar. Në atë letër Popović shkruan: “Shokët për ditë të tëra janë marrë me kontaktet dhe shqyrtimin e tendencave të grupeve të ndryshme nacionaliste ... Balli po na i “ngatërro letrat” teksa po “i përziën”. Shpresoj se me forcë do ta detyrojmë që të mos përziejë e ngatërrojë letrat tona. Shokët tanë kanë vendosur që të mos e përjashtojnë atë nga lufta dhe në këto pozita do të qëndrojnë deri në fund. Vetëm se lidhur me qëndrimin ndaj tij duhet të gjejmë e të bazohemi tek direktivat e Kominternit lidhur me qëndrimin ndaj faktorëve të tjerë politikë, sepse Kominternin ne e kemi përfaqësues të “unitetit të të gjitha forcave revolucionare”²⁸. Por në optikën e Miladin Popovićit dhe drejtuesve komunistë shqiptarë ky unitet do të kishte një formulë të veçantë. Në letrën e mësipërme Popović shkruante: “E kemi forcuar punën për rivendosjen e marrëdhënieve miqësore dhe afrimin me Ballin Kombëtar, i cili deri më tash na ka krijuar mjaft shqetësime. Natyrisht që në fillim synojmë e përlllogarisim që ta marrim Ballin nën kontroll, për ta marrë më pas nën zotërim si bllok të tërë, me qëllim që të izolojmë elementët reaksionarë brenda tij, të cilët në fakt nuk janë të shumtë në numër”²⁹.

shoqërore ekonomike të moderuara, jo revolucionare; respektimi i “demokracisë borgjeze”; premtimet për qeverisje efektive; solidariteti me Aleatët.

²⁸ *Izvori za istoriju SKJ - Dokumenti Centralnih organa KPJ, NOR i revolucija, 1941-1945*, Tom II, Knjiga 12, Redaktor përgjegjës, Dragoslav Džinić, Dok. 64, “Letër e Milo [Miladin Popović], instruktor i KQ të PKJ në Shqipëri, dërguar Palokës [Pavle Jovičević], sekretar i Komitetit të Qarkut të PKJ për Kosovë dhe Metohi, më 11 korrik 1943, Beograd: Izdavački Centar Komunisti, 1989, f.210.

²⁹ *Po aty*.

Në mbështetje të arsytimit të mësipërm, po përmend diçka që me sa di nuk është folur rreth saj ose është folur pjesërisht. Në periudhën që flasim ishin komunistët ata që kërkonin marrëveshje nga lart, ndërsa ballistët propozuan marrëveshje nga poshtë, ato që u quajtën “komisione koordinimi”³⁰ e që edhe në këtë rast Balli vuri kusht të mos publikohej. Është e paqartë pse Balli u druhej marrëveshjeve nga lart, kur në thelb këto ishin marrëveshje politike dhe prej tyre më i fituar do të ishte pikërisht Balli. Është e njohur një psikozë megalomane dhe jorealiste e nacionalistëve të asaj kohe. [Kujtojmë atë që shkruan Haki Stërmilli në ditarin e vet për mbledhjen e Mukjes, kur para fillimit të bisedimeve ballistët kërkuan të përfaqësoheshin me 12 delegatë, ndërsa komunistët me 6, pasi ballistët, sipas tyre, përfaqësonin gjithë popullin, ndërsa komunistët vetëm një pjesë të tij³¹.] Por veç jorealizmit për shtrirjen e Frontit Nacionalçlirimtar, ka mundësi që deri atëherë nacionalistët të jenë përfshirë edhe nga një psikozë përjashtuese. Në vetëdijen e nacionalistëve, bashkëpunimi ishte jo vetëm në kundërshtim me antikomunizmin e tyre, por do të ishte edhe faktorizim i komunistëve, pra mbështetje për ta, çka prishte punë në llogaritë e Ballit për pushtet. Sidoqoftë, teza se ballistët iu shmangën bashkëpunimit për llogari të pushtetit të nesërm, mbetet për t’u provuar.

Arsyeja e tretë pse komunistët këmbëngulën për bashkëpunim me nacionalistët e Ballit e që lidhet me sa thashë më sipër, është se deri në verën e vitit 1943, Enver Hoxha nuk kishte në kokë një projekt të qartë për sistemin politik të Shqipërisë së pasluftës ose të paktën nuk kishte atë projekt që u shpall pak më vonë, në shtator, në Labinot. Është interesante një letër e Vukmanoviç Tempos (Vukmanović Tempo), i deleguar i Titos për koordinimin e veprimeve midis shtabeve nacionalçlirimtare në Ballkan, në gusht 1943, kur sapa ishte larguar nga Shqipëria. Në këtë dokument Tempo informonte udhëheqjen e partisë së tij se Enver Hoxha me një pjesë të KQ të PKSH deri atëherë kishin qenë të mendimit që më parë se të krijonin Shtabin e Përgjithshëm, si dhe të hynin në fazën e organizimit të pushtetit të pasluftës (kupto: në zonat e lira), ata duhej të

³⁰ Për më shumë për komisionet e përbashkëta ose komisionet e koordinimit shih: M. Dezhgiu, *Shqipëria nën pushtimin italian...*, f. 248-259.

³¹ Haki Stërmilli, *Shtigjet e lirisë*, ditar, Tiranë: Shtëpia Botuese “Naim Frashëri”, 1967, f. 24.

kishin bisedime me Ballin Kombëtar.³² Sigurisht Tempo u shpjegon shefave të vet edhe për përpjekjet që atij i janë dashur për ta bërë Hoxhën që të tërhiqej nga ai qëndrim, për çka flet edhe në kujtimet e tij të mëvonshme në librin *Struggle for the Balkans*. Si shpjegohet që në atë kohë Hoxha vinte më përpara marrëveshjen me Ballin dhe vetëm pas saj formimin e Shtabit të Përgjithshëm apo ngritjen e pushtetit të pasluftës? Pavarësisht nga dobësia që ndjente Hoxha për të hedhur i vetëm hapat drejt pushtetit të nesërm, mendoj se ka ndikuar dhe situata ndërkombëtare, siguria që Stalini u kishte dhënë dy aleatëve të tjerë, sidomos Winston Churchill-it, për bashkëpunimin në luftë midis forcave politike dhe ndarjen e pushtetit të pasluftës me zgjedhje të lira. Mesazhi i parë i sigurisë për Aleatët ishte ndërhyrja e Stalinit për të shpërndarë Kominternin, në maj 1943. Ky është një çast që e nënvizon me të drejtë prof. Xhefri Suein (Geoffrey Swain) në Universitetin e Glasgout, kur vëren se “në vjeshtë dhe në dimër 1942-1943, mesazhi i këshilltarëve sovjetikë, kurdoherë që ata merrnin kontakt me grupet e rezistencës, ishte që partitë komuniste të tregoheshin fleksibël dhe të gatshme për të shërbyer si partnerë të rinj në një qeveri koalicioni të pasluftës”.³³ Në rastin e Shqipërisë, sikurse dihet, deri në gusht 1944 nuk erdhi asnjë këshilltar a misionar sovjetik. Po kjo nuk do të thotë se fryma e këtyre orientimeve, në një mënyrë ose një tjetër, të mos ketë hyrë në shtabin komunist të luftës.

Një arsye e fundit pse komunistët kërkuan bashkëpunim me Ballin e që është vërejtur më së pari nga studiues të huaj, është se atë kohë flitej për një plan zbarkimi të ushtrive Aleate në Ballkan, që solli edhe pushtimin gjerman të Shqipërisë. Dokumentet britanike shënojnë se Hoxha në mënyrë të përsëritur u përpoq të marrë vesh nga misioni britanik për kohën e zbarkimit.³⁴ Hoxha kishte arsye të mendonte se zbarkimi i Aleatëve do ta favorizonte Ballin properëndimor dhe prandaj

³² “Svetozar Vukmanović Tempo, delegat Centralnog Komiteta KPJ – Centralnom Komitetu KPJ, 8 avgust 1943”, në: *Izvori za istoriju SKJ ...*, Tom II, Knjiga 12, Dokument 102, prilog br.13, f. 378-380. Letër e Tempos, i deleguar i KQ të PKJ në Maqedoni e Kosovë, dërguar KQ të PKJ, më 8 gusht 1943.

³³ Geoffrey Swain, “Tito’s International?”, *The Historical Journal*, Vol. 35, Cambridge University Press, No. 3 (Sept., 1992), p. 647.(Marrë nëpërmjet JSTOR).

³⁴ ‘Trotsky’ Davies, *Illyrian Venture, the Story of the British Military Mission to Enemy-occupied Albania 1943-1944*, London, Bodley Head: The Garden City Press LTD, 1952, f. 77-78.

ai i shtoi përpjekjet për të arritur me të një marrëveshje bashkëpunimi.³⁵ Dhe në mos qoftë kjo arsyeja kryesore, me siguri është një arsye më shumë.

Për mjaft kohë ka qëndruar varur një pikëpyetje e madhe se si ndodhi që komunistët, ata që e kërkuan marrëveshjen, ishin pikërisht ata që e prishën. Duke shfletuar dokumentet e mbledhjes së Kryesisë së KNÇ, në Labinot, më 9 korrik, ku u vendos për bisedimet me Ballin Kombëtar, konstatohet lehtësisht se diskutimet ishin deklarative, nuk kishte analiza për çështjet që do të shtroheshin për diskutim, u shfaq mosbesim për krerët e Ballit Kombëtar dhe u mor vendimi se “do të bahej një konferencë e vogël” dhe se krerëve të Ballit do t’u thuhej: “Me ju, pa ju do të vazhdojmë luftën deri në fund”³⁶. Kurse delegacioni i Ballit Kombëtar, megjithëse kryesohej nga Mithat Frashëri, kryetar i Ballit Kombëtar, mendonte se takimin në Tapizë do ta bënte me Abaz Kupin³⁷ dhe jo me një delegacion të Këshillit Nacionalçlirimtar. Pra, të dy palët nuk ishin përgatitur seriozisht për mbledhjen e Mukjes, si një takim ku do të merreshin vendime historike.

Një muaj pas mbledhjes së Mukjes, në fillim të shtatorit 1943, në Konferencën II Nacionalçlirimtare, marrëveshja u dënua zyrtarisht si “marrëveshje në kundërshtim me interesat e luftës dhe të bashkimit të popullit shqiptar”.³⁸ Formalisht konferenca nuk e preu bashkëpunimin me Ballin, por vuri të atilla kushte, që Balli nuk mund t’i pranonte. Njëri prej kushteve ishte që ai të njihte këshillat nacionalçlirimtarë *si i vetmi*

³⁵ B. J. Fischer, *Shqipëria gjatë Luftës ...*, f. 205.

³⁶ *AQSH*, F. 40, V. 1943, D. 3. Mbledhja e Kryesisë së Këshillit Nacionalçlirimtar në Labinot, më 9 korrik 1943.

³⁷ *Po aty*, F 14/AP-PKSH, V. 1943, D. 21. Letër e Ymer Dishnicës dërguar Enver Hoxhës pas mbledhjes së Tapizës, më 26 korrik 1943, ku delegacioni i Këshillit të Përgjithshëm Nacionalçlirimtar u takua me delegacionin e Ballit Kombëtar. Midis të tjerash Dr. Dishnica shkruan: “Të hënën më 26 korrik patmë një takim me një delegacion të improvizuar të Ballit Kombëtar. E them kështu mbasi megjithëse neve ia kishim bërë një letër thirrje zyrtare në emër të delegacionit të Këshillit Përgjithshëm Nacional Çlirimtar, ata na u përgjigjën oralisht se do të vinin në pjekjen e caktuar. E aty mbasi ardhë zunë të thoshin se neve e dinim se kemi takim vetëm me Bazin [Abaz Kupi], por meqë jemi aty, atëherë mund të diskutojmë e të bëjmë disa sqarime pa qenë nevoja e një procesverbal...”.

³⁸ Rezolucioni i Konferencës së Dytë Nacionalçlirimtare, 8 shtator 1943, *Dokumente të organeve të larta të pushtetit revolucionar nacionalçlirimtar (1942-1944)*, Instituti i Historisë së Partisë pranë KQ të PPSH, Tiranë: 1962, f. 59.

[nënvizimi im - A.L.] pushtet i popullit në Shqipëri.³⁹ Kjo do të thoshte se Balli nuk mund të kishte këshillat e tij as në fshatrat ose komunat që ai kontrollonte. Puna shkoi deri aty sa në fillim të tetorit Hoxha orientoi shokët e vet se nuk bëhej më fjalë për bashkëpunim me Ballin, por “vetëm për shpartallimin e tij”.⁴⁰ Pas tyre edhe krerët e Ballit orientuan të vetët se “çdo sulmi dhe atentati komunist t’i përgjigjeni menjëherë dhe po me atë mënyrë”.⁴¹

Çfarë kishte ndodhur? Lajmet për Mukjen e kishin vënë në alarm Hoxhën dhe shtabin e tij, i cili ato ditë ndodhej në Kucakë, një fshat në zonën e Oparit. Me sa duket, pika më djegëse ishte ajo e krijimit të Komitetit për Shpëtimin e Shqipërisë. Komentues të mëvonshëm kanë vërejtur, dhe ndoshta ata kanë të drejtë, se ky komitet e nxirrte jashtë loje Këshillin Nacionalçlirimtar, ndërkohë kur drejtuesit komunistë shqiptarë parashikonin që Ballin Kombëtar ta vinin “nën kontrollin” e tyre në Lëvizjen NÇ. Siç e shpjegon Sejfulla Malëshova, në Kucakë të gjithë ishin të një mendjeje se deri atëherë qëndrimi ndaj Ballit kishte qenë oportunist.⁴² Për më tej mendimet ishin të ndara. Një pjesë thoshte që Balli të demaskohej politikisht, të tjerë të goditej me armë.⁴³ Në Kucakë ndodhej edhe Tempo, “ambasadori shëtitës” i Titos, i sapokthyer nga Greqia. Ai ka shpjeguar se roli i Ballit Kombëtar ishte i njëjtë me atë të çetnikëve, të cilët, sipas tij, kishin dashur që partizanët e Titos t’i largonin nga lufta kundër pushtuesve ose t’i asgjësonin “me ndihmën e pushtuesve dhe pastaj të paraqiten vetë si e vetmja forcë e armatosur, që duhet të marrë pushtetin nga Aleatët, pas përfundimit të luftës”.⁴⁴

³⁹ Po aty, f. 58.

⁴⁰ “Letër e KQ të PKSH drejtuar Komitetit Qarkor të PKSH për Gjirokastrën, në lidhje me qëndrimin kundrejt Ballit Kombëtar, Legalitetit dhe misionëve ushtarakë anglezë”, lëshuar më 1 tetor 1943, *PPSH – dokumente kryesore, 1941-1948*, vëllimi I, Botim i dytë, Tiranë: Shtëpia Botuese “Naim Frashëri”, 1971, f. 211.

⁴¹ *AQSH*, F. 270/AP-Balli Kombëtar, V. 1943, D. 11, fl. 102. “Qarkore Nr. 7”, lëshuar më 7 tetor 1943.

⁴² Diskutimi i Sejfulla Malëshovës në Plenumin e Beratit, 23-27 nëntor 1944, *Politikë antikombëtare e Enver Hoxhës, Plenumi i 2-të i KQ të PKSH, Berat 23-27 nëntor 1944*, Dokumente, Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, Tiranë: 1996, f. 127. Diskutimi i Sejfulla Malëshovës në Plenumin e Beratit.

⁴³ Po aty.

⁴⁴ Svetozar Vukmanović – Tempo, *Struggle for the Balkans*, London: Merlin Press, 1990, f. 130.

Dokumentet thonë se ai ka këmbëngulur në idenë se Balli duhej demaskuar dhe diferencuar, e pastaj një Ball i përçarë luftohej më lehtë. Edhe në informacionin që Miladin Popović i dërgon Titos, më 19 tetor 1943, pohohet se me Tempon “biseduam me KQ [PKSH], duke i studiuar mirë çështjet, situatën etj., e krijuar dhe konkluduar për nxjerrjen e një trakti, ku do të deklarohet se PKSH nuk e njeh as mënyrën e krijimit të “Komitetit për Shpëtimin e Shqipërisë”, madje as funksionet e tij si instanca më e lartë në Luftën Nacionalçlirimtare dhe se ka vendosur të thërrasë menjëherë konferencën për zgjerimin e Frontit Nacionalçlirimtar”⁴⁵. Vetë Tempo nuk lë pa përmendur se e ka kundërshtuar idenë e goditjes me armë të Ballit para se të bëhej një proces i pritshëm diferencimi, që do të thoshte se do të dilnin forca “në luftë të hapur kundër partizanëve”, të cilat, sipas tij, “duhet të shpartallohen ushtarakisht”⁴⁶.

Teza se Marrëveshja e Mukjes u prish me ndërhyrjen e jugosllavëve është e njohur. Pyetja shtrohet pse jugosllavët vepruan jashtë udhëzimeve sovjetike për marrëdhëniet e fronteve nacionalçlirimtare me grupimet nacionaliste? Studiues të huaj këtë e shpjegojnë me interesat e Titos dhe të partisë së tij në Ballkan dhe sidomos në Shqipëri e Greqi.⁴⁷ Ashtu si te ne, edhe në Greqi partitë komuniste ishin gjithnjë me sytë nga Moska, por te porta bënin “rojë” jugosllavët. Në të dyja këto vende, në tetor 1943, shënohen përplasjet e para midis komunistëve dhe grupeve nacionaliste. Burimet thonë se në Greqi jugosllavët e nxitën gjithnjë e më keq konfliktin e brendshëm. Në verë 1944, sipas këshillave të sovjetikëve, komunistët grekë pranuan të hynin në qeverinë e George Papandreut, një qeveri koalicioni, atëherë në mërgim. Por pas largimit të gjermanëve, përsëri me nxitjen e jugosllavëve, PKG u largua nga qeveria dhe në dhjetor drejtoi kryengritjen në Athinë, që u shtyp egërsisht me pjesëmarrjen e ushtrive britanike e që në 37 ditë thuhet se pati 8 mijë të vrarë.⁴⁸ Në të dyja partitë komuniste linja e ndërhyrjes jugosllave ishte e

⁴⁵ *Izvori za istoriju SKJ - Dokumenti Centralnih organa KPJ, NOR i revolucija, 1941-1945*, Tom II, Knjiga 13, Redaktor përgjegjës, Branko Vuković, Dok. 214, “Letër e Miladin [Popović], instruktor i KQ të PKJ në Shqipëri dërguar J.B.Tito”, më 19 tetor 1943, Beograd: Izdavački Centar Komunisti, 1990, f.476.

⁴⁶ *Po aty.*

⁴⁷ G. Swain, “Tito’s International? ...”, f. 647-651.

⁴⁸ Misha Glenny, *Histori e Ballkanit, 1804-1999, nacionalizmi, luftërat dhe Fuqitë e Mëdha*, Instituti i Dialogut dhe i Komunikimit, Tiranë: Botimet “Toena”, 2007, f. 540.

njëjtë, ndërsa pasojat, për shkak të rrethanave të tjera, në Greqi ishin një katastrofë. Edhe në Shqipëri, Tito ishte i interesuar për të ashpërsuar marrëdhëniet e Lëvizjes Nacionalçlirimtare me nacionalistët, sepse në këtë mënyrë dobësohej dhe qëndresa e shqiptarëve ndaj synimeve të Titos për Shqipërinë dhe Kosovën.

Si përfundim, prishja e Marrëveshjes së Mukjes provokoi vëllavrasjen dhe kjo është përgjegjësi e komunistëve. Fundja, këtë e kanë pranuar vetë drejtuesit komunistë të luftës, që nga Hoxha e me radhë të tjerët.⁴⁹ Zhvillimet që pasuan, u themi apo nuk u themi atyre luftë civile, përbëjnë një konflikt të përgjakshëm, që studiuesi i respektuar Uran Butka e ka sjellë në një monografi shteruese.⁵⁰ Nëse në këtë përballje të përgjakshme komunistët dolën fitues, do shënuar se kostoja njerëzore dhe politike ishte vërtet e lartë. Është rasti të shënojmë se vite më vonë Enver Hoxha është shprehur se Mukja do të kishte qenë fatalitet për Lëvizjen Nacionalçlirimtare, se ajo “do të kishte qenë Varkiza shqiptare”.⁵¹ Megjithatë ai asnjëherë nuk e ka përmendur ndërhyrjen “shpëtimtare” të jugosllavëve. Po kështu, ai i ka marrë me radhë të gjitha ato që ai i quan ndërhyrje të emisarëve jugosllavë, gjatë dhe pas luftës, të njohura dhe të panjohura dhe i ka përmbledhur në librin voluminoz *Titistët*. I vetmi rast që nuk përmendet, as si “shpëtimtar” dhe as si ndërhyrje imponuese e jugosllavëve, është prishja e Marrëveshjes së Mukjes.

Megjithatë vazhdon të mbetet ende si çështje e diskutueshme nëse gjatë luftës pati ose jo kolaboracionizëm me pushtuesit dhe, nëse po, a ishte ai i përligjur. Në historiografinë komuniste, kolaboracionizmi i nacionalistëve nuk është vënë asnjëherë në dyshim. Ky ishte një trajtim aq refraktar sa u shmang të flitej edhe për personat historikë që luftuan e dhanë jetën kundër pushtuesit, vetëm pse ata kishin qenë në radhët e Ballit Kombëtar ose në grupe të tjera të rezistencës, që nuk kontrolloheshin nga komunistët. Në studimet e sotme variantet janë pak a

⁴⁹ *Politikë antikombëtare e Enver Hoxhës, Plenumi i 2-të i KQ të PKSH, Berat 23-27 nëntor 1944*, dokumente, Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave, Tiranë: 1996. Përgatitur nga Ndreçi Plasari dhe Luan Maltezi. Në këtë plenum Hoxha pranon se me mbledhjen e Labinotit, shtator 1943, “ne i dhamë Ballit armën për të na luftuar, duke na akuzuar si shkaktarë të prishjes së marrëveshjes dhe të vëllavrasjes” dhe se “parulla ja me ne, ja kundër nesh ishte në rendin e ditës”.

⁵⁰ Uran Butka, *Lufta civile në Shqipëri ...* .

⁵¹ Enver Hoxha, *Rreziku anglo-amerikan për Shqipërinë*, kujtime, Tiranë: Shtëpia Botuese “8 Nëntori”, 1982, f. 228.

shumë këto: 1. që nacionalistët bashkëpunuan me pushtuesin dhe ky është varianti tradicional; 2. që, përveç Ballit bashkëpunues, grupet e tjera nacionaliste të rezistencës nuk bashkëpunuan me pushtuesin, por as me komunistët; 3. që krerët e Ballit nuk bashkëpunuan me pushtuesin, por vetëm disa segmente të tij; 4. që as Balli Kombëtar dhe as pjesë të tij nuk bashkëpunuan me pushtuesin, por vetëm individë ekstremistë, të cilët nuk ishin pjesë e Ballit dhe as kishin të bënin me të.

Pra, opinionet janë ende të ndara. Mendoj se nuk është vështirë për të mbledhur e sistemuar faktet. Më të vështira janë komentet mbi faktet. Bie fjala, marrim tezën se Balli nuk ka bashkëpunuar, por vetëm disa segmente të tij. Këtu më së pari duhet sqaruar se ç'kuptohet me bashkëpunim. Në qoftë se me bashkëpunim kuptojmë vetëm terrenin ku zhvillohen veprime luftarake, është e kotë që krerët politikë të Ballit t'i kërkojnë atje. Në qoftë se pjesë e bashkëpunimit janë edhe marrëdhëniet me strukturat kuislinge të qeverisjes, për të vazhduar më tej me furnizimet në armatime e municione nga pushtuesi, në këtë rast nga gjermanët, të dyja këto provohet se janë bërë ose drejtpërdrejt ose me miratimin e krerëve të Ballit. Në përvojën time, sa më shumë jam zgjeruar në kërkimet për Shqipërinë në Luftën II Botërore, të dhënat e mbledhura flasin për kolaboracionizëm dhe jo për mungesë të tij. Kësisoj, pjesa e vështirë nuk është e vërteta, por komentet mbi të vërtetën. Për shembull, teza se segmente të Ballit Kombëtar “bashkëpunuan në mënyrë të detyrueshme me forcat gjermane për të luftuar kundër rrezikut komunist në Shqipëri”⁵² është krejt e diskutueshme dhe, për mendimin tim, një shfajësim (për të mos thënë për ligjë) i sforcuar, më shumë politik se shkencor.

Çështja tjetër e diskutueshme: roli i britanikëve si pjesë e faktorit të jashtëm

Në zhvillimet e Luftës Antifashiste në Shqipëri, faktori i brendshëm është premisa e parë për vetë ekzistencën e luftës. Në këto zhvillime, përfshirja masive e popullit dhe sidomos e rinisë në Frontin Antifashist Nacionalçlirimtar, është tregues i rëndësishëm i orientimit popullor dhe i forcës drejtuese në luftë, Partisë Komuniste. Por kur është fjala për fitoren e kësaj lufte, teza se faktori i brendshëm ishte mbizotërues, kjo është e vjetruar dhe në thelb një tezë propagandistike. Në një luftë botërore, fitimtarët apo humbësit ndajnë fate të përbashkëta. Thelbësore

⁵² M. Dezhgiu, *Shqipëria nën pushtimin italian...*, f. 456.

është që, për rrethanat e Shqipërisë, një rreshtim i gabuar mund të ishte fatal për të ardhmen e këtij vendi. Për fat, zgjedhja e duhur u bë shpëtimi i tij.

Për rolin e britanikëve, gjatë dhe pas luftës, në historiografinë tonë nuk është shkruar pak. E keqja është se kjo çështje ka qenë ndoshta më e politizuara nga të gjitha temat e luftës, kështu dhe nga më të deformuarat. Megjithatë në vitet '70-të nga arkivat e Londrës për herë të parë u morën mjaft dokumente të rëndësishme, të cilat u depozituan në arkivin e Institutit të Historisë dhe ky fond është shfrytëzuar nga studiues të ndryshëm. Mbi bazën e këtyre dokumenteve, prof. Arben Puto aso kohe shkroi librin "*Nëpër analet e diplomacisë angleze*", të cilit, me gjithë kufizimet e kohës, ende mund t'i referohesh. E rëndësishme është se fondi i arkivit të Institutit është pasuruar me dokumente të reja, nga vjeljet e fundit në Londër, aq sa mund të thuhet se për britanikët dhe politikën britanike me Shqipërinë tanimë ka dokumente pa fund. Mjaft të them se për qëllimet e këtij shkrimi m'u desh të kaloj nëpër duar mijëra faqe dokumentesh, me burim arkivat britanike dhe me subjekt Shqipërinë gjatë luftës, letërkëmbime, raporte, udhëzime etj., të cilat nisin nga misionet në terren dhe shkallë-shkallë në shtabet koordinuese e deri në qeveri dhe anasjelltas. Kuptohet, një pjesë e madhe e dokumenteve përsëriten e kryqëzohen nga njëri seksion ose nga njëra zyrë në tjetrën. E rëndësishme është se ato hedhin dritë të mjaftueshme për gjithçka ndodhte me grupet e rezistencës, përballjen dhe flirtet me pushtuesin, përplasjet me njëri-tjetrin dhe, në distancë me këto, politikën e Londrës.

Misionet britanike të luftës patën rol të ndjeshëm jo vetëm në Shqipëri, po dhe më gjerë në Evropë. Ato vepronin në kuadër të SOE (*Special Operations Executive*), një strukturë e pavarur e krijuar nga Winston Churchill, që kishte detyra zbulimi, sabotazhi dhe rikonicionesh ushtarake në vendet e pushtuara nga Fuqitë e Boshtit. Planet e SOE duhej të koordinoheshin me planet e përgjithshme strategjike dhe taktike të Aleatëve dhe kjo ishte përcaktuar qartë në Kartën e SOE të korrikut 1940*. Rreth 13 mijë njerëz u shpërndanë nëpër Evropë dhe vlerësohet se

* Fillimisht SOE vepronte sipas këshillave të ministrit të Ekonomisë së Luftës dhe të Ekzekutivit Politik të Luftës (Political War Executive), por me zgjerimin dhe intensifikimin e luftës, konsideratat ushtarake u bënë mbizotëruese dhe në mars 1943, direktivat operacionale jepeshin nga Joint Chiefs of Staff [Shefat e Shtabit të Përbashkët] në Londër dhe Combined Chiefs of Staff [Shefat e Shtabit të Kombinuar] në Washinton. Sistemi i veprimtarisë së SOE dhe i institucioneve me të

ata kishin lidhje me një milion agjentë të tyre, prandaj SOE u quajt ndryshe “ushtria sekrete e Churchill-it”. Në fakt, Mbretëria e Bashkuar nuk kishte interesa të veçantë në Shqipëri, peshë ushtarake e të cilës në luftë ishte modeste. Për këtë arsye edhe misionet britanike qenë më të kufizuara në numër, ndryshe nga Greqia, për shembull, ku kishte 53 të tilla, mbi pesë herë më shumë. Megjithatë është interesante të vërejmë se kur u krijua SOE, në verë 1940, gjëja e parë me të cilën asaj iu desh të merrej është pikërisht plani për një kryengritje të armatosur në Shqipëri kundër pushtuesve italianë, me pikënisje nga Jugosllavia, punë e filluar pak më herët nga shërbimet e fshehta britanike e që një vit më pas përfundoi me dështim, kur Jugosllavia u pushtua nga gjermanët⁵³.

Në tekstet shkollore të periudhës komuniste ndihma britanike është trajtuar në mënyrë vulgare, se ajo nuk ishte tjetër veç ndonjë ngarkese e hedhur nga ajri me ca lecka, automatikë pa fishekë dhe këpucë, shpesh të një këmbe. E vërteta është se, me gjithë vështirësitë, oficerët ndërlidhës britanikë mundën të siguronin furnizime të konsiderueshme me armë, veshje dhe ushqime për ata që luftonin. Oficerët e parë ndërlidhës hynë në Shqipëri në fund të prillit 1943 dhe që nga prilli e deri në gusht ata vendosën lidhjet me dy grupet kryesore të rezistencës, Frontin Nacionalçlirimtar dhe Ballin Kombëtar. Në gusht ata kompletuan me veshje dhe armatime 550 partizanët që krijuan Brigadën I. Megjithatë, deri në shtator 1943, ndryshe nga Greqia, ndihmat britanike në Shqipëri kanë qenë ende modeste. Një raport i SOE-s nga Kajro e bënte me dije Churchill-in se deri atëherë SOE kishte hedhur në Ballkan furnizime në materiale dhe para “që janë ekuivalente me 1.5 milion pound në ar dhe monedha lokale”. Prej këtyre, sqaron raporti, një milion paund kishin

cilat SOE duhej të koordinonte veprimtarinë e saj kanë ndryshuar disa herë gjatë luftës. Disa nga institucionet me të cilat SOE bashkëpunonte ishin: War Office-Ministria e Luftës, Special Operation Committee-Komiteti i Operacioneve Speciale, General Head Quarter- Shtabi i Përgjithshëm, Foreign Office-Ministria e Jashtme etj. Detyra më kryesore e SOE mbeti mbështetja me armatime, veshje etj. e grupeve të rezistencës në këto vende.

⁵³ Elisabeth Barker, “Albania, 1939-41: the Revolt That Never Happened”, në *British Policy in South-East Europe in the Second World War*, London: The Macmillan Press LT, 1976, f. 47-54.

shkuar në Greqi, 440 mijë pound tek Mihajlloviçi dhe pjesa e mbetur, 60 mijë, te Tito dhe në Shqipëri.⁵⁴

Në raportet britanike flitet në hollësi për gjithçka u dërgua në Shqipëri, sa para, material luftarak dhe mallra shkuan te formacionet e luftës e sa humbën në pyje ose ranë në duar të armikut, sa u shpenzuan nga shqiptarët e sa u përdorën nga vetë misionet. Një raport i Philip Broad, atë kohë ministër rezident në Shtabin e Mesdheut Qendror në Kazerta, që ia përcjell zyrës së përfaqësuesit të tij në Bari, përmban një vlerësim të shumës në monedhë flori dërguar nga SOE në Shqipëri për grupet e rezistencës nga prilli 1943 deri më 31 tetor 1944. Sipas këtij raporti, për Shqipërinë u dhanë gjithsej 76 mijë e 200 lira sterlina në ar, prej të cilave 31 mijë e 900 shkuan për Frontin Nacionalçlirimtar, me destinacion blerje ushqimesh, ilaçe, veshje, armë etj., dhe 7 mijë e 100 shkuan për të mbështetur formacionet nacionaliste të Abaz Kupit dhe të Gani Kryeziut në veri.⁵⁵ I njëjti dokument përmban edhe anekset, ku përshkruhen ngarkesat e mbërritura, si armë, veshje, ushqime dhe barna mjekësore, gjithsej 2 mijë 334 tonë. Të dhënat e përshkruara janë në hollësi, që nga armët e deri te bluzat e çorapet. Megjithëse në këto raporte nuk thuhet se cilët grupe përfituan ndihma materiale, dihet tashmë se pjesa më e madhe shkuan për Frontin Nacionalçlirimtar. Zërat më kryesorë të furnizimeve janë: 6800 pushkë, 4900 automatikë, 1790 mitralozë të lehtë, 16 milionë e 500 mijë fishekë, 54 mijë bomba dore, granata etj., 28 mijë uniforma dhe 57 mijë palë këpucë ushtarake, 140 tonë ushqime të thata, 70 kv yndyrna, 140 tonë grurë dhe 46 tonë tagji për mushkat.⁵⁶ Dërgesat britanike në Shqipëri u kthyen në shqetësim për gjermanët. Në pranverë 1944 ata sollën nga Serbia jugore Divizionin I Alpin, siç pohojnë vetë ata, më i miri në Ballkan, për të rivendosur kontrollin në Shqipërinë e Jugut, sidomos në aksin rrugor më të rëndësishëm në rast të tërheqjes gjermane, aksin Janinë-Vlorë-Shkodër.⁵⁷

⁵⁴ Martin Gilbert, *Road to Victory: Winston S. Churchill, 1941-1945*, London, Aucland, Melbourne, Singapore, and Toronto: Minerva, 1992, f. 498.

⁵⁵ PRO. Foreign Office (FO) 371.43554, *Office of the Representative at Bari of the Resident Minister Central Mediterranean Bari*, 29th November, 1944.

⁵⁶ *Idem*, Appendix P, *Supplies infiltrated into Albania by Air and Sea During the Period May 1943 to January 1945*.

⁵⁷ PRO. FO 371/43572; Shih edhe *Arkivi i Institutit të Historisë* (më tej: *AIH*), A-VIII-306, Britania dhe rezistenca evropiane në vitet 1939-1945, Oksford dhjetor 1962, f. 33.

Pasojë e këtij operacioni ishte edhe mbyllja e bazës detare të Karaburunit, ku priteshin ngarkesat. Raportet për furnizimet flasin edhe për kohë të vështira, siç ishte dimri 1943-1944, por gjithsesi të dhënat e mësipërme dëshmojnë se banalitetet me automatikë pa fishekë dhe këpucë të një këmbe janë larg të vërtetës.

Veç ndihmave materiale, a kishin misionet detyra të tjera, ushtarake ose politike? Jo vetëm tek ne, po kudo gjetkë, misionet në terren ishin udhëzuar të kryenin vetëm detyra ushtarake. Së paku kështu flitet në raportet. Por veprimet e terrenit u nënrenditen kurdoherë politikave të qendrës. Misionarët e Churchill-it në Evropën Qendrore e sidomos në Ballkan, në mbështetje të formacioneve vendase të luftës, e detyruan *Wehrmachtin* të angazhonte në këto rajone rreth 30 divizione me gjysmë milioni ushtarë.⁵⁸ Në pikëpamje ushtarake, kjo ishte një detyrë e pastër taktike ushtarake. Por kjo detyrë taktike përmban edhe objektiva politikë, që lidhen me llogaritë e pasluftës.

Misionet britanike kishin synim të përfshinin në rezistencë aktive kundër nazifashizmit të gjitha shtresat sociale dhe krahët politikë, sidomos grupimet jokomuniste, ku ishin vërejtur edhe prirje për kolaboracionizëm. Churchill-i llogariste se një mbështetje e paanshme jo vetëm do t'i afronte grupet me njëri-tjetrin, se midis tyre dhe misioneve britanike do të krijohesh një klimë miqësore, por dhe qeverisjet e ardhshme do të ishin më përfaqësuese, sipas rregullit që, ata të cilët ndanin përgjegjësitë në luftë, do të ndanin edhe pushtet pas luftës. Por, me sa duket, për Churchill-in prania e misioneve të tij në terren nuk ishte e mjaftueshme për të garantuar qeverisje demokratike në Ballkan. Ky qëllim politik e nxiti kryeministrin britanik të paraqesë një plan zbarkimi të Aleatëve në Ballkan, që do të kryhej pas zbarkimit në Sicili (korrik-gusht 1943). Hyrja e trupave aleatë, praktikisht anglo-amerikanë, në Ballkanin Perëndimor do ta hidhte ushtrinë gjermane përtej Alpeve, por do të ishte edhe një pengesë për depërtimin sovjetik. Kjo nuk u tha, por qëllimi politik i Churchill-it ishte i lexueshëm. Jo vetëm Stalinit, po as Ruzveltit nuk i pëlqeu këmbëngulja britanike për Ballkanin, edhe pse në pikëpamje ushtarake operacioni ishte i motivuar. Madje aq i motivuar, sa ushtarakë të lartë gjermanë më vonë janë shprehur të habitur pse Aleatët hoqën dorë nga një operacion që do ta shpejtonte fundin e luftës.

⁵⁸ David Smiley, *Me detyrë në Shqipëri*, Tiranë: Shtëpia Botuese Enciklopedike, 1993, f. 9.

Megjithatë, siç e thotë studiuesi Misha Glenny, “kur Eisenhower-i hidhte poshtë planin britanik për ndërhyrje në Ballkan, ai garantonte, pa dashur, sundimin rus në pjesën më të madhe të gadishullit”.⁵⁹

Të kuptohemi, harmonizimi i taktikave ose zgjidhjeve ushtarake me qëllimet politike është në thelb të çdo strategjie lufte. Por, përpos këtij harmonizimi të domosdoshëm, është vërejtur dhe një përzierje qëllimesh dhe për këtë ka shumë shembuj. Në Jugosllavi, fjala vjen, kur në prill 1941 ajo u pushtua nga gjermanët dhe ushtria mbretërore u shkërmoq, gjenerali Dragoljub (Drazha) Mihajlović u vu në krye të një pjese të kësaj ushtrie dhe organizoi menjëherë rezistencën e armatosur. Paralelisht me Mihajlović-in, të njëjtën gjë bëri edhe Josip Broz Tito, duke krijuar me shpejtësi njësitë e veta në gjithë Jugosllavinë, që e detyroi Adolf Hitlerin të sjellë pa vonesë përforcime dhe të urdhërojë masa terrori mbi popullsinë civile. Megjithatë në shtator 1941, oficeri i parë britanik që mbërriti në Jugosllavi, edhe pse u vu në lidhje si me Titon, ashtu edhe me Mihajlovićin, këtij të dytit i komunikoi se qeveria britanike ishte e gatshme të njihte lëvizjen e tij si forca e vetme e ligjshme e rezistencës në vend.⁶⁰ Për muaj të tërë radio e shtypi britanik Mihajlovićin e ktheu në legjendë, ndërsa për partizanët mezi thuhej ndonjë fjalë më të rrallë. Ndryshe nga Mihajlovići, në rastin e Titos nga takimi i parë e deri sa u vendos misioni britanik pranë tij, shtator 1943, kaluan plot dy vjet. Kjo mbështetje e njëanshme pati efekte të këqija që, edhe për shkak të saj, të dyja grupet u përplasën me njëri-tjetrin dhe Mihajlovići përfundoi te gjermanët.

Shembulli më tipik i politikës së njëanshme britanike është Greqia. Ashtu si Jugosllavia, ajo ra nën pushtimin gjerman në prill 1941. Por fillimet e rezistencës së atjeshme datojnë një vit më vonë, maj 1942, me

⁵⁹ M. Glenny, *Histori e Ballkanit ...*, f. 520.

⁶⁰ S.W.Baily, “British Policy Towards General Draža Mihailović”, në: *British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece*, London: The Macmillan Press Ltd, 1975, f. 59-93; Shih gjithashtu: Elisabeth Barker, “Some Factors in British Decision-making over Yugoslavia 1941-4”, në *British Policy ...*, f. 22-58. Më 20 shtator 1941, D.T.Hudson, më vonë Kolonel, ishte oficeri i parë britanik që hyri në Jugosllavi, në Ravna Gora, pas pushtimit të Jugosllavisë nga Boshti, dhe ishte në lidhje me Mihajlovićin dhe Titon; pas tij pranë shtabit të Mihajlovićit shkuan disa oficerë ndërlihdës, kurse pranë shtabit të Titos, misioni i parë britanik i drejtuar nga Brigadier Fritzoy Maclean arriti vetëm në shtator të vitit 1943.

Aris Veluqiotis dhe një grup i vogël komunistësh. Sapo në vjeshtë ia mbërritën britanikët, ata inkurajuan grupe alternative të rezistencës, por me gjithë përpjekjet nuk i sollën dot në balancë me partizanët e ELAS-it, të cilët në çastin kur ikën gjermanët kishin nën kontroll katër të pestat e territorit. Për t'ua dhënë pushtetin nacionalistëve grekë, Churchill-i nuk kishte rrugë tjetër, përveçse të përdorte forcën ushtarake.

Në Shqipëri oficerët britanikë duket se nuk kishin ndonjë orientim të veçantë, jashtë rregullit të përgjithshëm për të mbështetur ato grupe, që luftonin realisht forcën pushtuese. Këtu ata gjetën dy grupe kryesore të angazhuara në luftë, Frontin Nacionalçlirimtar dhe Ballin Kombëtar, por që kishin probleme me njëri-tjetrin. Edhe në rastin e Shqipërisë ndodhte si me Jugosllavinë, media britanike, kryesisht BBC, fillimisht nuk jepte fare informacion për aksionet e FNÇ, por vetëm për ato të Ballit.⁶¹ Sidoqoftë britanikët bënë një hap të vlefshëm për të arritur një marrëveshje midis dy grupeve. Siç e kemi thënë, marrëveshja u prish nga komunistët pas ndërhyrjes së Tempos. Në kushtet e përplasjes me FNÇ⁶², krerët e Ballit në tetor 1943 orientuan çetat e tyre që “tash për tash” të mos ndërmerreshin veprime kundër gjermanëve⁶³. Por kjo “tash për tash” shkoi një vit. Praktikisht Balli u tërhoq nga lufta me gjermanët e për këtë humbi dhe mbështetjen e britanikëve. Në fund të vjeshtës 1943 të vetmit që e morën këtë mbështetje ishin partizanët e FNÇ. Atë kohë kryetari i misionit, gjenerali Edmund Davies, dorëzoi në shtabin e Enver Hoxhës 15 mijë lira stërlina në ar, pa bërë fjalë për dërgesat materiale.⁶⁴

⁶¹ *AQSH*, F 41/AP-Shtabi i Përgjithshëm, V. 1943, D. 46, f. 5-5/1, 22 tetor 1943.

⁶² Letër e KQ të PKSH mbi masat për forcimin e pushtetit të Këshillave Nacional-Çlirimtare dhe të Partisë, mbi qëndrimin kundrejt “Ballit Kombëtar”, kundrejt “Legalitetit” dhe kundrejt misionëve angleze”, lëshuar më 1 tetor 1943; *PPSH – dokumente kryesore, 1941-1948*, vëllimi I, Botim i dytë, Tiranë: Shtëpia Botuese “Naim Frashëri”, 1971, f. 204-209. në këtë letër Enver Hoxha jep urdhër komiteteve qarkore të PKSH për të vepruar “politikisht dhe ushtarakisht kundër Ballit Kombëtar”.

⁶³ *AQSH*, F. 270/AP-Balli Kombëtar, V. 1943, D. 11, fl. 102. “Qarkore Nr. 6”, lëshuar më 7 tetor 1943. në këtë qarkore, KQ i Ballit Kombëtar i jep urdhër komiteteve krahinorë që “të pezullojnë çdo operacion luftarak kundër forcave gjermane tash për tash”.

⁶⁴ PRO. HS 5/66/B8/2/PL/211. Telegram nga B8 për G. OPS, më 30 janar 1944.

Dimri 1943-44 ishte i vështirë për partizanët, por në pranverë ata u organizuan. Bashkë me ta u organizuan edhe vetë britanikët, po këtë herë pikësynim i tyre ishin grupet nacionaliste në Veriun e Shqipërisë dhe sidomos zogistët e Kupit. Grupi i britanikëve, më kryesorët prej tyre Bill Maclean, Julian Amery dhe David Smiley u gjendën te Kupi në prill 1944 dhe nuk u larguan prej aty deri në fund të luftës. Ky ishte misioni i koduar *Consensus II*. Nga dokumentet del se në rrethanat e krijuara, Londra riaktivizoi kartën e Ahmet Zogut, si mundësi e fundit për mbështetje.⁶⁵ Për këtë arsye përfshirja në luftë e legalistëve të Kupit dhe përgatitja e një terreni inkurajues për rikthimin e Zogut ishte veçanërisht e rëndësishme. Por ky plan i Londrës nuk pati sukses. Në maj, Hoxha mbledhi Kongresin e Përmetit dhe në vendimet e tij njëra prej pikave e ndalonte kthimin në Shqipëri të mbretit Zog. Hoxha përjashtoi çdo mundësi bashkëpunimi me Kupin. Ai urdhëroi një divizion [I] për të shkatërruar forcat e Kupit dhe të nacionalistëve të tjerë në Veri dhe për të vendosur atje pushtetin e këshillave nacionalçlirimtarë.⁶⁶ I kësaj kohe është paralajmërimi i Shtabit Aleat të Mesdheut për ndërprerjen e furnizimeve për formacionet e UNÇ. Puna mbërriti deri atje sa Hoxha kërkoi largimin e majorit Maclean dhe të tjerëve nga shtabi i Kupit. Në të kundërtën, ai paralajmëroi se do t'i kapte ata dhe do t'ia jepte një gjykatë partizane për bashkëpunim me “kolaboracionistët” e luftës⁶⁷. Nga Shtabi i Barit iu kërkua Hoxhës të tërhiqte menjëherë akuzat për Maclean, Smaily and Saymour, përndryshe do të largoheshin të gjithë oficerët britanikë nga Shqipëria. Hoxha u tërhoq me pretekstin e rremë se e kishte dhënë atë urdhër “në një moment emocional pas marrjes së lajmit të keq për vdekjen e Mustafa Gjinishit” dhe dha siguri se “nuk do të linte asnjë re sado të vogël të errësonte qiellin e pastër të marrëdhënieve shqiptare-britanike”⁶⁸. Megjithatë në shtabin britanik në Bari efektet ishin ndjerë. Si përfundim, Maclean dhe të tjerët u njoftuan për të raportuar në Shtab, që do të thoshte largim i misionit nga Kupi dhe nga Shqipëria⁶⁹.

⁶⁵ PRO. HS 5/68/R 1787/39/G. Telegram nga FO në Kajro, më 6 shkurt 1944.

⁶⁶ AQSH, F. 41, V. 1944, D. 158.

⁶⁷ Po aty, F 41/Shtabi Përgjithshëm i UNÇSH, V. 1944, D. 148, fl. 79-81.

⁶⁸ PRO. FO 371/43553/R 14256. Telegram from Bari to Resident Central Mediterranean Caserta, 7 shtator 1944.

⁶⁹ PRO. HS 5.71. Radiogram i HQ Force 399 dërguar HQ LFA, më 17 tetor 1944. Bari SOE kërkon largimin e Macleanit nga formacioni i Kupit.

Britanikët ishin mbështetësit financiarë dhe ushtarakë kryesorë të Hoxhës, por pas asgjësimit të rivalëve të brendshëm, britanikët mbetën “opozita” e vetme e tij. Të gjitha të dhënat tregojnë se marrëveshja e Mukjes u prish për motive pushteti. Pas Mukjes u fshinë të gjitha skemat e një qeverisjeje demokratike pas lufte. Është krejt e qartë se ky ishte kontribut i drejtpërdrejtë i të dërguarve jugosllavë, dy prej të cilëve, Miladin Popoviç dhe Dushan Mugoša (Dušan Mugoša), ishin më shumë se këshilltarë permanentë të partisë komuniste. Më 9 tetor 1943, J. B. Tito nisi një letër për në Shqipëri, e cila u duhej dorëzuar “me çdo kusht shokëve shqiptarë”. Me këtë rast ai porosiste bashkëpunëtorët e tij: “Lidhuni ngushtë me ta (shokët shqiptarë – shënimi im, A. L.) dhe ndihmohuni me këshilla etj., që të mos i mashtroni ndonjë agjent drazhist shqiptar dhe anglezët të mos i venë nën ndikimin e tyre, siç kanë bërë me partizanët grekë”.⁷⁰ Pas këtij orientimi, Hoxha lëshoi një qarkore, e njohur me emrin “qarkorja Shpati”, me të cilën kërkohej prerë “të mos i lëmë britanikët të fusin hundët në punët tona të brendshme”.⁷¹ Kësaj linje Hoxha i qëndroi me konsekuencë.

Është e njohur që organizimi i luftës, organet dhe formacionet ushtarake të saj në Shqipëri janë modeluar sipas shembullit jugosllav. Por dokumentet arkivore tregojnë se këshillat e Titos për Shqipërinë ishin edhe më përtej nga sa mund të bënte ai vetë në vendin e tij. Ai udhëzoi për një kongres (është fjala për Kongresin e Përmetit, maj 1944), i cili të shpallte një komitet antifashist në rolin e një qeverie të përkohshme, me arsyetimin se Shqipëria e kishte më të lehtë ta bënte këtë pa vonesë, pasi nuk kishte një qeveri tjetër të njohur nga Aleatët.⁷² Pas dimrit të vështirë të vitit 1943-44, kur Hoxha kishte mbetur i rrethuar për tre muaj në

⁷⁰ “Direktiva Vrhovnog Komandanta NOV i POJ druga Tito od 9 octobra 1943 II Korpusu Narodno-Oslobodilačke Vojske Jugoslavije”, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom Ratu Jugoslovenskih Naroda*, Tom II, Knjiga 10, Vojnoistorijski Institut, Beograd: 1962, f. 369.

⁷¹ “Direktiva e KQ të PKSH dhënë komiteteve qarkore të Partisë, për forcimin e lidhjeve me Bashkimin Sovjetik, për qëndrimin kundrejt Ballit Kombëtar, Legalitetit dhe misioneve angleze për forcimin e frontit, të këshillave dhe të Ushtrisë Nacional-Çlirimtare, për forcimin e partisë dhe të organizatave të tjera antifashiste”, më 3 nëntor 1943, *PPSH – dokumente kryesore...* (burim i përmendur), f. 232-233.

⁷² *AQSH*, F. 14, AP – PKSH, V. 1943-1944, D. 39, “Letër e Titos drejtuar Miladin Popoviçit”, më 9 tetor 1943.

fshatrat e Çermenikës (dhjetor 43–shkurt 44), iu përvesh punës për organizimin dhe zhvillimin e Kongresit të Përmetit⁷³. Si model u morën vendimet e Këshillit Antifashist Nacionalçlirimtar të Jugosllavisë (AVNOJ), akte që juristi i diplomuar në Tuluzë, Manol Konomi, e pati shumë të vështirë t’ia përshtaste Kongresit të Përmetit. Tito ishte i kënaqur me praktikën përjashtuese të Hoxhës dhe eliminimin e kundërshtarëve, siç bëri vetë me Mihajloviçin. Por në ndryshim nga Hoxha, Tito u kushtëzua nga britanikët se çdo hap i mëtejshëm, do të varej nga marrëveshja e tij me qeverinë e mbretërisë jugosllave në Londër (pa Mihajloviçin). Kjo marrëveshje u arrit dhe fryt i saj ishte pjesëmarrja e Ivan Subashiçit (Ivan Subašić), kryeministër i qeverisë mbretërore, si ministër i jashtëm në qeverinë e përkohshme të koalicionit të kryesuar nga Tito (mars-nëntor 1945).

Ndërsa partizanët shqiptarë ishin të çliruar nga çdo kusht i këtij lloji, pikërisht se nuk kishte një qeveri shqiptare të njohur. Për fat të keq, këto ishin favore për Hoxhën dhe ai i kishte duart e lira në planet e tij të pasluftës. Shqipëria, megjithëse një nga viktimat e para të fashizmit në Evropë, nuk u ftua për të qenë firmëtare e Deklaratës së themelimit të Kombeve të Bashkuar antifashiste, në janar 1942. Kjo do të thoshte se Shqipëria nuk ishte anëtare zyrtare e Aleancës, siç ishin p.sh. fqinjët e saj, Jugosllavia dhe Greqia, të cilat në Aleancë përfaqësoheshin me qeveritë e veta në emigracion. Në Shqipërinë e pushtuar nga Italia fashiste, qeveria e krijuar brenda vendit ishte kuislinge, kurse në emigracion nuk u krijua dot një qeveri shqiptare përfaqësuese. Edhe Zogu, që atëkohë jetonte në Londër, nuk u njoh nga Aleatët si kryetar i ligjshëm i shtetit shqiptar dhe po kështu nuk u njoh as një qeveri shqiptare në emigracion. Për rrjedhojë Qeveria e Madhërisë së Tij [Britanisë së Madhe] nuk e konsideronte Shqipërinë një aleate zyrtare të saj dhe kjo pati reperkusione në statusin e Shqipërisë gjatë dhe pas Luftës. Një deklaratë e ministrit të Jashtëm britanik, Anthony Eden, në Dhomën e Komuneve të Parlamentit britanik, në dhjetor 1942, më shumë i shqetësoi se i qetësoi shqiptarët. Sipas asaj deklaratë, Qeveria e Madhërisë së Tij njihte luftën antifashiste të popullit shqiptar, garantonte pavarësinë e Shqipërisë pas luftës, por nuk njihte as

⁷³ Në fillim të prillit 1944, Hoxha mbledhi Plenumin e KQ PKSH, i cili i propozoi Kryesisë së Këshillit të Përgjithshëm NÇ, thirrjen e Kongresit Antifashist NÇ. Vendimi i Kryesisë për thirrjen e Kongresit, i marrë më 15 prill 1944, u miratua në plenumin e parë të KQ PKSH, të mbledhur në HELMËS, më 15 maj 1944.

qeverinë e ligjshme shqiptare, dhe nuk garantonte as kufijtë e shtetit shqiptar të pavarur të paraluftës. Qeveria e Madhërisë së Tij e konsideronte çështjen e kufijve të shtetit shqiptar pas lufte si një çështje e cila do të duhej të shqyrtohej në zgjidhjet e Paqes. Me këtë deklaratë, ministri i Jashtëm britanik e kishte lënë ‘derën hapur’ për kërkesat greke ndaj Shqipërisë së pasluftës.

E fundit, është folur se britanikët kanë pasur qëllime zbarkimi në Shqipëri. Shtabi Aleat i Mesdheut kishte planifikuar të dërgonte disa njësi komando për operacione në ndihmë të partizanëve shqiptarë. Ky plan veprimesh iu paraqit Hoxhës më 16 shtator 1944 nga oficeri ndërlidhës me Shtabin e Përgjithshëm, Alan Palmer. Fillimisht Hoxha e kundërshtoi hyrjen e trupave speciale, por mareshali Henry Maitland Wilson, komandant i Shtabit të Mesdheut, e njoftoi Hoxhën se trupat komando të tij do të përdorehin në ndihmë të partizanëve dhe sapo të kryhej detyra, “ata do të largoheshin menjëherë”, sepse kishin aksione të tjera në Ballkan.⁷⁴ Pas kësaj u dha leja.

Nuk është e sigurt nëse britanikët kishin qëllime të mirëfillta zbarkimi në fund të luftës, megjithëse ka dokumente në mbështetje të kësaj teze. Kështu pas operacionit të komandove në Sarandë, zyra e Barit njoftonte Foreign Office se shpresohet që “çdo gjë të shkojë mirë” dhe të mbanin në Shqipëri “një bazë të përhershme”.⁷⁵ Pohime të ngjashme gjejmë edhe tek ata që kanë shkruar kujtimet për luftën, madje edhe nga vetë oficerët britanikë, sadoqë ata janë më të rezervuar. Në këto burime flitet edhe për një planzbarkimi të një regjimenti të motorizuar në bregdetin e Ishmit, që do t’u vinte në ndihmë forcave të Kupit.⁷⁶ Frikën e zbarkimeve britanike e ka pasur edhe vetë Tito, i cili kundërshtoi një kërkesë të Churchill-it, në dhjetor 1944, që disa divizione britanike të zbrisnin në Dalmaci, gjë që u bë shkak për një mesazh të ashpër që kryeministri britanik i ktheu Titos.⁷⁷ Duket se, ashtu si Tito, edhe Hoxha është ndjerë i pasigurt. Nuk është fjala për një ripushtim në kuptimin

⁷⁴ AQSH, F. 41, Shtabi i Përgjithshëm i UNÇ, V. 1944, D. 140.

⁷⁵ PRO. FO 371/43572, 28th September 1944, Mr. Broad from Bari to FO, tel. N° 722, Repeated to Resmed Caserta.

⁷⁶ Beqir Ajazi, *Nga shkaba me kurorë te drapri me çekan*, Tiranë: Shtëpia botuese “55”, 2007, f. 170-171, 177; Shih gjithashtu: Julian Amery, *Bijtë e Shqipërisë*, Tiranë: “Lumo Skëndo”, 2002, f. 302, 356.

⁷⁷ Vladimir Dedijer, *Documenti 1948*, Knjiga prva, Volume I, Beograd: 1980, f. 60.

klasik, por në Jugosllavi, prania e shtuar e ushtrive britanike, mund të rikthente në skenë Mihajloviçin, ashtu siç ishte i gatshëm Kupi në Shqipëri.

Sigurisht, Britania e Madhe i kishte mundësitë ushtarake për zbarkim, por kishte të kufizuara mundësitë politike. Është ndryshe të hysh me komando për aksione të veçanta e ndryshe të hysh me trupa e njësi të motorizuara. Ky do të quhej pushtim dhe mund të krijonte probleme midis Aleatëve. Në çastet kur Churchill-i ishte i preokupuar të mos i ikte Greqia nga duart, ai nuk mund të provokonte me Shqipërinë. Dhe kur në tetor 1944, në Moskë, midis atij e Stalinit u arrit marrëveshja për Greqinë dhe Ballkanin në përgjithësi, për Shqipërinë nuk u fol. Në fakt, dokumentet provojnë se më 11 tetor Churchill-i i ka kujtuar ministrit të tij të Jashtëm Eden se Shqipëria nuk ishte përmendur deri atëherë në bisedime dhe personalisht ai mendonte që “ne duhet të këmbëngulim në rregullimet 50 me 50 me sovjetikët”.⁷⁸ Por në 14 blloqet, me mbi gjithsej 800 fletë (regjistrime të takimeve bashkë me materialet ndihmëse), të hapura deri më tani, me të cilat unë jam këshilluar, dhe që gjenden në Arkivin Kombëtar të Londrës (National Archives in Kew), nuk ka ndonjë shenjë të jetë folur as më vonë për Shqipërinë, gjatë gjithë ditëve të bisedimeve. Ka prej atyre që shënimin e mësipërm të Churchill-it e vlerësojnë ezaurues në rastin e Shqipërisë⁷⁹, por, sipas meje, ky shënim nuk e mbyll, përkundrazi e shton enigmën. Jo harresa, por shmangia për ta sjellë çështjen në bisedime, të bëjnë të hamendësosh për arsyet që qëndrojnë pas saj, që do të thotë se këtij vendi ose i duhej ndenjtur larg ose ai ishte lënë i hapur për negociata të ardhshme.

⁷⁸ PRO Premier 3/41. Letër e Churchillit për Anthony Eden lidhur me Shqipërinë, më 11 tetor 1944.

⁷⁹ Behar Shtylla, “Fundi i një enigme diplomatike”, *Zëri i Popullit*, 9 tetor 1994.